

УДК 342.1

Тарас Орестович Бойко,
здобувач кафедри теорії та філософії права
ІНПП НУ «Львівська політехніка»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ Д. ДОНЦОВА: ПРАВО НА САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЇ У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ

Правосуб'єктність у міжнародному праві протягом останнього сторіччя зазнала багатьох змін. Причинами цього передусім були державотворчі процеси, які відбувалися у межах націй, а не імперій, як це було до ХХ ст., популяризація політики деколонізації та поділ сфер впливу і фактичних кордонів за результатами світових війн.

У науці та практиці міжнародного права досі немає загальноприйнятого визначення народу (нації) як суб'єкта права на самовизначення і, відповідно, не має єдиної думки у тому, чи зникає правосуб'єктність нації після створення незалежної держави. Відсутні єдині критерії у визнанні сторін, які борються за незалежність, що призводить до політичних маніпуляцій на міжнародній арені. Міжнародно-правове визнання недержавних і протодержавних суб'єктів, що постали у новому світі через практичне завершення створення держав на місці колоніальних володінь та переходу до сепаратистських настроїв у середині федеративних держав, як правило, стикається з гострим несприйняттям у зв'язку із відсутністю аргументованого обґрунтування саме прав таких рухів.

Першій і Другій світовим війнам деякі нації завдячують утворенням власних незалежних держав, адже це право вони отримали вперше за багато сторіч. Проте не всі інтереси поневолених народів були задоволені в процесі укладення міжнародних договорів за наслідками воєн. На той час багато націй залишилися на узбіччі великої геополітичної гри та, незважаючи на свій бездержавний статус, вимагали участі у міжнародно-правовому житті.

Однією з таких націй була українська, яка ще на Ризькій мирній конференції вимагала прийняття її умови щодо незалежності ЗУНР, і яка в майбутньому, зокрема через неофіційний статус делегації, була проігнорована. Хоча, за позицією окремих вітчизняних учених (В. Корецький, В. Василенко), якщо вважати радянський уряд України ще з 1917 р. повноправним учасником на міжнародній арені, то і уряд ЗУНР мав би володіти аналогічною правосуб'єктністю з огляду на ідентичність умов існування з радянським урядом України станом на цей час.

Не виняток такі випадки і у ХХІ ст., зокрема, пов'язані із встановленням права на самовизначення окремих адміністративних одиниць незалежних держав, що через слабе міжнародне регулювання дає можливість для маніпуляцій в інтересах окремих країн. Це ми нині можемо спостерігати у ситуації з Кримом та вже понад 20 років із Придністров'ям — територіями, до яких безпосередній стосунок має Україна.

Існує достатньо велика кількість досліджень щодо різних аспектів права на самовизначення. Основи правового статусу самовизначення у міжнародному праві досліджували А. Касезе, Д. Фрей, О. Каммініч, Д. Мурсвік, К. Томушат, Л. Бучхейт, С. Оетер.

Ким є народ, якому належить це право, у своїх працях розглядали Р. Дженінгс, А. Уотс, Р. Козеллек, Дж. Фісч. Характеристику суб'єктів права на самовизначення, визначення процедурних аспектів здійснення цього права та інші особливості вивчали Я. Броунлі, Я. Кастанеди, Дж. Фавсет, Н. Фейнберг, Л. Гудрич, Е. Хамбро, А. Шимонс, Б. Хелперн, Х. Джонсон,

Г. Кельзен, Г. Лаутерпахт, Б. Боветт, Р. Емерсон, Р. Еріксон, Л. Еванс, Дж. Геллен, Д. Джонсон, Л. Джонсон, Дж. Кунц, А. Фердресса, А. Коббан, М. Віраллі, К. Райт, А. Уелен.

Серед сучасних українських науковців цій проблематиці присвятили свої праці В. Денисов, Ю. Нипорко, О. Мартиненко, В. Міцик, М. Товт, В. Нікітюк, М. Буроменський, В. Буткевич, П. Маланчук та Саїд Б. Абуфара.

Незважаючи на таку кількість досліджень, досі залишились не вирішені основні завдання, які постають перед міжнародною спільнотою при реалізації окремим суб'єктом права на самовизначення та встановлення умов «коли» і «на яких підставах» ним можна скористатися. Адже міжнародне законодавство чітко спрямоване на захист суверенітету та територіальної цілісності країн, проте одночасно закріплює невід'ємне право на самовизначення: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Статут ООН та Міжнародного суду, Декларація про незалежність колоніальних країн та народів від 14 грудня 1960 р., Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. та ін.

Окремий масив інформації становлять праці Д. Донцова, який серед теоретиків українського націоналізму був взірцем для наслідування, і надбання якого стали основою для окреслення поняття нації та її прав серед прихильників національно-визвольного руху 20–40-х років ХХ ст. Зокрема, він торкався і питань щодо міжнародно-правового функціонування нації та держави, ролі та функцій міждержавних об'єднань, а також значну увагу приділяв процесу здобуття нацією (народом) незалежності.

Метою статті є на основі аналізу міжнародної теорії та практики дослідити зміст права на самовизначення нації як суб'єкта міжнародного права через призму вчення Д. Донцова, та визначення комплексу умов щодо наділення та використання права на самовизначення у сучасних умовах.

Об'єднання поглядів вчених щодо міжнародного співжиття здійснювалося навколо двох шкіл, які змінювали одна одну відповідно до світових реалій. Стверджуючи етику (моралізм) і право (легалізм) як центральні категорії та першооснову міжнародних відносин, наголошуючи на загальнообов'язковості абстрактних морально-етичних і правових ідеалів та критеріїв, представники ідеалістичної школи розглядали міжнародні відносини як універсальну монолітну статичну систему етичних і юридичних норм (нормативізм), які є незмінними і незалежними від волі держав. У працях вони, як правило, акцентували увагу на необхідності захисту свободи й демократії на міжнародній арені, жорстко критикували принцип «балансу сил» і стверджували необхідність реалізації ліберальної утопії — створення універсалістської міжнародної організації і світового уряду.

Представники нової теоретичної парадигми — політичного реалізму — кинули виклик ідеалістам, різко критикуючи відірвані від реального ґрунту світової політики абстрактні теоретичні побудови. В їх інтерпретації міжнародні відносини постали як своєрідна соціальна структура, у якій відбуваються динамічні політичні процеси, є ареною боротьби за владу між ключовими політичними акторами (головним чином, державами), яка обумовлена характером «людської природи» і є «вічним» явищем світової політики. У своїх діях, стверджували реалісти, держави керуються винятково своїми інтересами, причому при їх формулюванні та реалізації визначальними є владно-силові міркування, а морально-етичні цінності є проблемою індивідуального вибору кожного політика [1, с. 199–201].

Вчення Д. Донцова ми можемо чітко віднести саме до школи політичного реалізму, адже розвинена ним ідеологія чинного націоналізму передбачає як рушій нації до розвитку саме чин або волю, дію, спрямовану проти ворога на здобуття та захист належних нації прав. Також слід звернути увагу на те, що визначені вченими основні події в історії щодо встановлення права народу (нації) на самовизначення пов'язані саме з революціями та війнами.

Нідерландська революція XVI ст. була першою в Європі революцією, що призвела до створення незалежної держави шляхом відокремлення Північних провінцій Нідерландів від іспанської Корони. Вона сформувала два правових принципи — право народу на суверенітет і право народу на створення незалежної держави, які стали політико-правовою основою для досягнення країною незалежності, що настала 23 січня 1581 р. із прийняттям Генеральними Штатами Утрехтської унії. Вперше в суспільних відносинах народ виступив як суб'єкт влади, завдавши відчутного удару пануванню в Європі феодальної системи [2, с. 6].

Надалі Англійська, Французька та Американська революції XVII–XVIII ст., спираючись на концепцію народного суверенітету, проголосили самовизначення як утвердження у внутрішньому правопорядку держав індивідуальних та колективних прав людини проти тиранії «старого режиму», заклавши тим самим теоретичні та практичні засади визнання внутрішнього та зовнішнього аспектів принципу рівноправності та самовизначення народів [2, с. 5]. У середині XIX ст. вчені Дж. Манзіні та М. Манчіні заклали основи принципу національності як об'єктивного права націй на незалежність.

Сьогодні право народів на самовизначення є складовою чинного міжнародного звичаєвого права. Під ним розуміють право вільно формуватися всередині та ззовні у політичному, економічному, соціальному і культурному розумінні. Завдяки ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 1 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права і, насамперед, завдяки Статуту ООН та Міжнародного суду (ч. 2 ст. 1) воно навіть стає «принципом» щодо якого домовилися і закріпили цю домовленість угодою, тобто частиною примусового права [3; 4]. Оскільки воно є чимось більшим, ніж програма, то має статус правового правила, яке фактично приймає Міжнародний суд у своєму юридичному висновку щодо Намібії (21 червня 1971 р.) та Західної Сахари (1975 р.). Незважаючи на це, право на самовизначення не є беззаперечним як з політичного, так і міжнародно-правового погляду [5, с. 346].

Після «Декларації про дружні стосунки» (Резолюція № 2625-XXV від 24 жовтня 1970 р.) право на самовизначення належить не тільки колоніальним, а й «усім народам», які підпали під «іноземне поневолення, панування та експлуатацію». Відповідно до цього широкого розуміння народи, які не мають своєї держави, можуть вирішувати створити їм її, приєднатись до іншої чи об'єднатись із нею; право на самовизначення стало правом на зміну наявної карти держави [5, с. 348].

Проте міжнародне законодавство не визнає порушення суверенітету та територіальної цілісності: «Ніщо не повинно трактуватися як санкціонуюче чи заохочуюче будь-які дії, які вели б до поділу чи часткового або повного порушення територіальної цілісності чи політичної єдності суверенних та незалежних держав, які дотримуються у своїх діях принципу рівноправності та самовизначення народів і як наслідок цього формують уряди, які представляють незалежно від расових, релігійних або інших відмінностей весь народ, який проживає на цій території» [6]. Також багато в чому це пов'язано з тим, що не визначено чітко меж правосуб'єктності нації, та взагалі в науці та практиці міжнародного права досі немає загальноприйнятого визначення народу (нації) як суб'єкта на самовизначення [7, с. 40].

У своєму вченні щодо політичних акторів Д. Донцов визначає «одиноким живим чинником міжнародного життя націю, незалежно від того, яка кляса веде її за собою» [8, с. 23]. Націю у своїх працях Д. Донцов окреслював як «скупчення мільйонів воель довкола спільного ідеалу... ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщину по батьках і яку хоче передати своїм дітям» [8, с. 210]. У статті «До традицій» нація постає як «те, що протиставляє себе географічно, історично і політично своїм сусідам» [9; 10, с. 161], а у «Підставах нашої політики» як «група людей різних клас і національного походження, що замешкують спільну територію, зв'язаних спільними історичними традиціями» [11, с. 208].

Аналізуючи вказані трактування нації та загальний комплекс уявлень Д. Донцова про її існування та співжиття з іншими утвореннями, ми можемо виокремити декілька ознак, які характерні для нації: першою ознакою, безперечно, є територія, на якій проживає відповідна група людей. Без історичної території Д. Донцов не уявляє націю, і це чітко простежується як із вже наведених тлумачень, так і з наступних ознак нації.

Другою визначальною ознакою є формування органів влади. Влада у трактуванні Д. Донцова завжди супроводжує сформовану націю. Незалежно від того, яких властивостей набуває спільнота, без влади вона ніколи не буде повноцінною: «Через це, що не самодержавна нація не є нацією, ідея власновладства повинна бути над всіма іншими. Вона не повинна робити угод з жадними доктринами, що обмежують її неподільний вплив, ані всередині, ані на зовні, лише вона має надавати зміст національній волі» [8, с. 226–227].

Відомий своєю критикою «провансальської течії» М. Драгоманова та його сподвижників Д. Донцов писав: «З трьох чинників, з яких складається дозріла політична нація, з території (землі), людності і влади, для нього (М. Драгоманова. — *Т. Б.*), як і для всіх соціалістів, демократів і радикалів, найменш важливим був чинник останній — влада. Їм все одно було, в чийх руках знаходиться влада над двома іншими чинниками» [8, с. 62]. Ці аргументи Д. Донцов також переносив і на внутрішню організаційні моменти, вважаючи недопустимим факт, коли «доходили до заперечення права нації хотіти, права накидувати свою волю одиницям, племенам, провінціям, поколінню» [8, с. 117].

Проте поряд із цими ознаками Д. Донцов передбачав для населення, яке репрезентує себе як націю, ще одну вимогу: «Населення єднає в націю не спільність мови, ні культури, ні однаковість матеріальної культури, а спільна історична пам'ять стосовно минулого, спільна воля в теперішньому і спільна мета відносно майбутнього» [12, с. 117]. Звичайно, для вченого поняття нації також охоплювало і ще декілька ознак духовної сфери: «Замість вкласти в поняття нації велику ідею, високу ціль, що стояла б понад “партикулярним”, — вони (провансальці М. Драгоманова. — *Т. Б.*) зробили собі Бога з феноменального — обмежили об'єм поняття нації (1). Замість включити в поняття нації не тільки “нині”, але й “завтра”, — вони задовольнилися лиш першим; вони обмежили поняття нації в часі (2). Вони були поза часом, а їх ідея — ні ретроспективною, ні проспективною, без традицій вчора, без завдань завтра. Взявши до розуму й виклинаючи почуття, фанатизм, — вони зробили національне почуття плитким і яловим; обмежили його інтенсивність (3). Відповідно до того пристосувався й цілий їх світогляд, який знав замість “легенди”, “міту” — погідну й нудну утопію (*ad 1*); замість руху — спокій (*ad 2*) і замість протесту — німічний жаль (*ad 3*)» [8, с. 121].

Для якісного порівняння уявлень Д. Донцова про націю як суб'єкт права на самовизначення та єдиного одинокого живого чинника міжнародного життя із сучасними вимогами міжнародного права цінними є важливі характерні особливості, визначені у пропозиції постійного Міжнародного суду стосовно греків в Болгарії (1930) — чотири об'єктивних критерії та один суб'єктивний: 1) певна територія, яку можна відмежувати; 2) власні расові (доповнено — або етнічні); 3) релігійні (або ідеологічні); 4) мовні або інші культурні особливості; 5) воля до збереження своєрідності. Група експертів ЮНЕСКО доповнює цей список: 6) спільні історичні традиції; 7) спільне економічне життя, але не вимагає одночасного дотримання всіх критеріїв [5, с. 349].

Беручи за основу ці критерії, можемо стверджувати, що Д. Донцов для самовизначення нації дотримувався лише чотирьох: окрема територія, яка має бути ще й історичною батьківщиною, етнічні особливості, хоча вчений передусім визначає націю за духом, спільні історичні традиції та воля до збереження своєрідності.

Саме з волею Д. Донцов пов'язував прагнення спільноти до життя: «Воля без її виявлення назовні — є нісенітниця. Так само й національна воля, яка прагне зберегти лише залишену їй діянням ворожих сил область впливу, зрікаючись і духової, і матеріальної експансії. Такі

нації в Європі є, деякі з них навіть із блискучим минулим, та вони стоять на узбіччі світово-політичного життя, вони — провінції Європи. Провінціями ж є й нації, позбавлені державної самостійності, які не вміють або не хочуть завоювати її, здобутися на шукання власної великої ідеї, власних шляхів» [8, с. 69]. Більше того, «спонтанна воля до життя нації, безмотивна й безрозумова, яка переростає у найвищу форму об'єктивації національної волі — державу» [8, с. 83].

Загалом вчення Д. Донцова ми можемо звести до гасла: «На питання “Що?” “Націоналізм” відповідав: незалежність і повний сепаратизм. На питання “Як здобувати свою мету?” “Націоналізм відповідав: боротьбою; національною революцією...”» [8, с. 17].

О. Гюффе запропонував шість основних моделей стосовно відносин між народом і державою у сфері самовизначення: модель єдності, коли народ та громадяни держави збігаються (гомогенні держави); асиміляційна модель, де мовні, етнічні, релігійні групи мають право на своєрідність, проте це право є другорядним щодо, головним чином, конституції та офіційної мови (США, Австралія); автономна модель, коли корінним народам надається право на свою мову, освіту, проте без права на створення власної держави, модель черезсмузжя (Чехословаччина); модель поділу — розпад великих держав на дрібніші. Також однією з моделей є захист меншин, які в межах об'єднання значно відрізняються від інших і водночас юридично або й реально мають другорядний статус. Він тільки тоді є чимось більшим, ніж додаткова ознака, яка може бути присутньою у кожній моделі, коли відповідні групи об'єднані великою кількістю важливих елементів, сприймаються як народ або, скромніше, — як народність. Відповідний захист меншин стосується насамперед груп, які живуть у місцях свого традиційного поселення, а не нових іммігрантів [5, с. 350–351].

Для Д. Донцова право нації на самовизначення з метою створення власної держави є першочерговим: «Так втратив наш націоналізм (безумовне право нації на незалежне існування) у наших провансальців — свій аксіоматичний характер» [8, с. 82]. Проте це право на самовизначення не існує як само собою зрозуміле: «Право нації на самовизначення? Певно, але не кожна, що “має” це право, має його!» [8, с. 197]. Адже того, що було потрібно для здійснення права — «свідомости, що мусить силою вибороти право нації на самовизначення, в “есерів” так само мало, як і в їх соціал-демократичних братів» — завжди бракувало українській нації для ствердження своєї незалежності [1, с. 104].

Для того щоб право на самовизначення було використане нацією, на думку Д. Донцова, мало лише виконати головні умови: заселяти територію в межах історичної батьківщини, сформувати політичну організацію — націю та мати зачатки владної структури. Основним чинником для набуття права на самовизначення є як військова, так і дипломатична боротьба. Без намагань нації стати незалежною спільнотою у власній державі право на самовизначення не існує. Також важливим є визначення цього права лише за нацією і лише за умови створення незалежної держави, а не відокремлення для приєднання до іншої держави.

Загалом вчення Д. Донцова може виступати як підґрунтя для трактування права на самовизначення у міжнародному праві, та, що основне, для визначення суб'єктів права на самовизначення. Без сумніву, це питання потребує подальшого доопрацювання, проте чітке врегулювання можливостей націй створювати незалежні держави у межах своїх історичних територій допоможе вирішити численні міжнаціональні конфлікти у світі.

Список використаних джерел

1. Розумюк В. Теорія міжнародних відносин: шляхи еволюції та перспективи розвитку / В. Розумюк // Антологія творчих досягнень. — К. : ІСЕМВ НАН України, 2004. — Вип. 1. — С. 199–206.
2. Саїд Б А Абуфара. Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / Саїд Б А Абуфара ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2004. — 20 с.

3. *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043/print1365335658211419.
4. *Статут ООН та Міжнародного суду* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
5. *Гьофе О.* Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе. — К. : ППС-2002, 2007. — 436 с.
6. *Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співпраці між державами у відповідності до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
7. *Міжнародне право* : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 336 с.
8. *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов. — К. : ФОП Стебеляк, 2011. — 256 с.
9. *Донцов Д.* Наша політична думка і стрілецьтво / Д. Донцов // Календар «Червоної калини» на 1923 р. — Л. : Червона калина, 1922. — 190 с.
10. *Квіт С. М.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет : монографія / С. М. Квіт. — К. : Київський університет, 2000. — 260 с.
11. *Донцов Д.* Підстави нашої політики / Д. Донцов. — Н.-Й. : Дніпро, 1957. — 220 с.
12. *Донцов Д.* Дух нашої давнини / Д. Донцов. — Дрогобич, 1991. — 255 с.

Бойко Т. О. Політико-правові погляди Д. Донцова: право на самовизначення нації у міжнародно-правовому аспекті

У статті розглядаються суть та зміст права на самовизначення у системі міжнародного права в інтерпретації Д. Донцова на основі положень ідеології чинного націоналізму. Із залученням міжнародно-правових досліджень та положень чинного міжнародного права формується єдиний підхід до правосуб'єктності нації щодо самовизначення та комплекс ознак, які характеризують націю як суб'єкт міжнародного права.

Ключові слова: право на самовизначення, нація, територія, влада, воля, націоналізм, держава, міжнародне право.

Бойко Т. О. Политико-правовые взгляды Д. Донцова: право на самоопределение нации в международно-правовом аспекте

В статье рассматриваются сущность и содержание права на самоопределение в системе международного права в интерпретации Д. Донцова на основе положений идеологии украинского национализма. С привлечением международно-правовых исследований и положений действующего международного права формируется единый подход к правосубъектности нации по самоопределению и комплекс признаков, характеризующих нацию как субъект международного права.

Ключевые слова: право на самоопределение, нация, территория, власть, воля, национализм, государство, международное право.

Boiko T. International legal dimension of right of nation to self-determination: D. Dontsov's views

This article is devoted to discussing the essence and components of right to self-determination in international law system according to D. Dontsov ideology of nationalism, which in general can be referred to the theoretical paradigm of political realism. The integral approach to legal personality of nation and its right to self-determination as well as number of features, characterizing nation as a subject of international law are defined. The subject of international law approach to the nation is based in the form of self-determination law as the complex of essential features community is endowed with in order to form political nation and independent state. The nation is considered the only subject of self-determination law as well as independence is the form of it. In our article we also tried to set up the peculiarities of self-determination law interpretations in Dmytro Dontsov's vision of it, while comparing it with criteria established in international law.

Key words: right to self-determination, nation, territory, power, will, nationalism, state, international law.

*Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

ВІДЧУТТЯ ПРАВА В ПРОЦЕСІ ПРАВОУТВОРЕННЯ

Відшукування витоків правоутворюючого процесу завжди викликатиме значний дослідницький інтерес, насамперед, з огляду на безперервність пошуків відповіді на питання: що є право, де заховані витoki «правоутворюючої енергії»? [1, с. 198]. Це питання неминуче постає перед кожним поколінням дослідників, які вирішують його відповідно до сучасної їм загальнонаукової картини світу, пануючих наукових парадигм та власних рефлексій. Сучасний етап розвитку правознавства характеризується значним розширенням предметного поля таких пошуків — актуалізуються дослідження у царині психології права, сприйняття права, дії права. Значний науковий інтерес становлять такі феномени, як правова свідомість, правова культура, правовий менталітет, правові традиції, правовий світогляд, правове мислення тощо. Відчутне акцентування уваги дослідників саме на взаємопов'язаності правових явищ і духовної сфери, що після тривалого домінування матеріалістичних підходів до права зумовило утвердження людиноцентричних домінант у правознавстві.

У зв'язку з цим особливий інтерес становлять «антропологічні підстави права — свідомі і несвідомі установки, що зароджуються у глибинах людського єства» [2, с. 45]. За І. Ільїним, у самій людині, в її правосвідомості закладена передумова нормального, здорового права.

Тут пропонується зосередити увагу на відчутті права як на процесі відображення елементарних властивостей правової дійсності, формі відображення правових явищ як первинній ланці у процесі правоутворення. У зв'язку з цим доцільно акцентувати увагу на відчутті як психологічному, психолого-правовому явищі, а також виокремити відчуття права в первинному та регулярному правоутворенні.

Відчуття є первинною формою психічного зв'язку організму з середовищем, основним джерелом наших знань про світ і власне тіло. Вони становлять головні канали, якими інформація про явища зовнішнього світу і стан організму доходить до мозку, даючи змогу людині орієнтуватися у навколишньому середовищі і в своєму тілі. Якби таких каналів не було і через органи чуття не надходила інформація до мозку, свідоме життя було б неможливим. «Соціальні» відчуття відіграють вирішальну роль витоків у набутті особистістю самосвідомості та свідомості як витоків в процесі соціалізації. На думку Т. Парсонса, основний характер структури окремої особистості формується в процесі соціалізації на основі структури систем соціальних об'єктів, з якими вона мала зв'язок протягом свого життя, включаючи, звичайно, культурні цінності й норми, інституційовані в цих системах [3, с. 104]. Інакше кажучи, у процесі соціалізації відбувається засвоєння правових норм і цінностей, з відчуттями пов'язується насамперед міжособистісний (комунікативний) та рефлексивний, який реалізується через індивідуальні переживання та усвідомлення, внутрішній діалог, в якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає певні цінності, ідеї у поєднанні з неусвідомленим копіюванням базових цінностей права, що дозволяє ідентифікувати себе з певною культурою і суспільством та сформуватися правовій свідомості. У цьому контексті можна погодитися з думкою Н. Юрашевича про те, що «правова свідомість — система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оціночне ставлення до неї (до